

Отримана 24.03.2026

Прорецензована: 15.04.2026

Прийнята до друку: 20.04.2026

Електронна адреса: invinover19@gmail.com

ORCID-ідентифікатор: <https://orcid.org/0000-0002-0593-1336>DOI: <http://doi.org/10.25264/2312-7112-2026-30-126-131>

Павлова О. Візуальна культура та центральність міського простору: урбаністичні дослідження про практики становлення культурної ієрархії. Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філософія». Острог : Вид-во НаУОА, 2026. № 30. С. 126–131.

УДК 130.2 / 316.7 + 316.34

**Олена Павлова**

## ВІЗУАЛЬНА КУЛЬТУРА ТА ЦЕНТРАЛЬНІСТЬ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ: УРБАНІСТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО ПРАКТИКИ СТАНОВЛЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ ІЄРАРХІЇ

Наявний етап трансформації структур міського простору демонструє його значення як «лабораторії людства» та «економічного мотору когнітивно-культурної економіки». Війна в Україні показала важливість міста як центру воєнного опору. Складна картина візуалізації міського простору є динамічно змінюваною і потребує уточнення форм історичного здійснення ієрархії культурних практик. Метою дослідження є розкриття логіки візуалізації центральності міського простору в контексті витоків становлення ієрархії культурних практик. Методологія дослідження ґрунтується на оптиці чиказької школи урбаністики, яка визначила три рівні підходів до розуміння міста: короткостроковий (пріоритет визначення емпіричних параметрів), довгостроковий (визначення міста як базової форми цивілізації), середньостроковий (визначення специфіки окремої цивілізації, його ролі у формуванні, поширенні, розквіті та занепаді останньої). У цьому контексті розглянуто базові опозиції «великої та маленької традиції» (Р. Редфілд, М. Сінглер), «центру та периферії» (Н. Луман). У результатах дослідження з'ясовано базові параметри визначення міста як критерію цивілізації в контексті трансформації символічної архітектури в службову, а також уточнено історичну форму писемності, яка втілювала семантичну центральність міста у міру диференціації культурних практик та ускладнення їх ієрархії.

**Ключові слова:** візуальна культура, місто, центральність міського простору, ієрархія культурних практик, урбаністичні дослідження.

**Olena Pavlova**

## VISUAL CULTURE AND THE CENTRALITY OF URBAN SPACE: URBAN STUDIES ON THE PRACTICES OF ESTABLISHING A CULTURAL HIERARCHY

The current stage of transformation in urban spatial structures demonstrates the city's significance as "a humanity's laboratory" and an "economic motor of the cognitive-cultural economy." The war in Ukraine has highlighted the importance of the city as a center of military resistance. The complex picture of urban visualization is dynamically changing and requires clarification of the forms of historical implementation of the hierarchy of cultural practices. The purpose of the study is to reveal the logic of visualizing the centrality of urban space in the context of the origins of the emergence of the hierarchy of cultural practices. The research methodology is based on the perspective of the Chicago School of Urban Studies, which identified three levels of approaches to understanding the city: short-run (priority on defining empirical parameters), long-run (defining the city as the basic form of civilization), and middle-run (defining the specifics of a particular civilization, its role in the formation, spread, rise, and decline of the latter). In this context, the basic oppositions of the "great and little traditions" (R. Redfield, M. Singler) and "the center and periphery" (N. Luhmann) were examined. The results of the study define basic parameters for defining city as a criteria for civilization in the context of the transformation of symbolic architecture into subservient one, and clarified the historical form of script that embodied the city's semantic centrality through the differentiation of cultural practices and the increasing complexity of their hierarchy.

The long-run perspective of urban studies showed that the city represented a break in the monotony of segmentary differentiation and the starting point for the formation of cultural hierarchy in general. The complexity of these practices was apparent in the fact that the stone structures of city walls, which bring together the surrounding landscape and the fate of people into a unity, became the bearers of the semantic centrality of the inscribed text. In the middle-run, the historical type of city embodied the basic institutions that represented a dynamic modification of the hierarchy of cultural practices. Using the example of modern reconstructions of the ancient Greek polis (Arendt, Sennett) as a "school of balanced life," the complex structuring of urban spaces and their role in visualizing the ancient canon are demonstrated. This study demonstrated that the visualization of the centrality of urban space manifested the hierarchy of cultural practices.

**Keywords:** visual culture, city, centrality of urban space, hierarchy of cultural practices, urban studies.

Сучасна трансформація практик культурної ієрархії рухається в логіці опозиції посилення «слабкої влади» нових медіа та редукції старих форм організованого насилля. Обидва члени опозиції вкорінені в розмаїтті форм технологічного стрибка, що намагається розширитися до нових форм масового виробництва. У цих перманентних змінах лише креативне місто продовжує бути епіцентром цивілізації, «лабораторією людства» [16, р. 25] майбутнього, «економічним мотором когнітивно-культурної економіки» [19, р. 130], центром опору у військових зіткненнях. Ця «центральність міського простору» [3, р. 95] має свою історію та теоретичну рефлексію, потребує переосмислення вихідних настанов розуміння феномену міста. Метою пропонованої статті є розкрити логіку візуалізації центральності міського простору в контексті витоків становлення ієрархії культурних практик.

Класично в довідниках та енциклопедіях визначення міста пов'язане з його експлікацією як великого населеного пункту. Але не будь-яке поселення (навіть достатньо велике) є містом. Наприклад, трипільські поселення на території сучасної України вже в IV тисячолітті до н. е. досягали розміру 1575 домівок (Майданецьке на території сучасної Черкаської області [10, 430]). Соціальна структура та перелоговий спосіб землеробства<sup>1</sup> відповідали, однак, «прото-місту» [10, р. 429] та характеристикам «маленької традиції».

Отже, місто є не лише місцем розташування великого скупчення людей, а насамперед носієм «великої традиції» [18, р. 182]. Останній термін запропонували представники чиказької школи урбаністики Р. Редфілда та М. Сінглер на протигагу «маленькій» або «народній» традиції [17, р. 206], навколишніх сільських спільнот. Такий тип поселення зразка «маленької традиції» був поширений в неоліті, особливо з бронзової доби, наприклад, у II тисячолітті до н.е. на території Апеннінського півострова. Метафора «маленької» не означає примітивності. Хатинки часто були обнесені захисною борозною у формі кола. Перша функція таких кіл – господарча: не дозволяти худобі сильно розбідатися, захищати її від хижаків. Також це може бути просто різновидом меліораційних робіт. Але сама форма кола нагадує нам і про захист магією. Так, Хома Брут у повісті М. Гоголя «Вій» окреслює коло навколо себе, щоб захиститися від мертвої панночки та іншої нечисті, яка полює на нього вночі<sup>2</sup>. Ця первісна одноманітність, не-диференційованість – господарчого та магічного, матеріального і духовного – і є найбільш важливою характеристикою «маленької традиції».

Неоліт – це доба переходу до осілого способу життя та від культур збирання й полювання (привласнення) до відтворювального господарства. Оскільки ефективність останнього зростала, то людині вже не потрібно було пересуватися в пошуках їжі, однак виникла потреба доглядати господарство, піклуватися про нього на певній території. Осілий спосіб життя, прикріплення до певної території як основа маленької традиції є необхідною, але не достатньою передумовою виникнення міста. Такий перехідний спосіб приростання людини при спеціалізованому збиранні та полюванні до землі представляє археологічна реконструкція Гебеклі-Тепе – найдавнішого (на цей час знайденого) мегалітичного комплексу з датуванням 9600 рр. до н.е. Тобто уявлення про те, що маленька традиція передувє камінному будівництву монументальних споруд можна вважати дещо спрощеним. Тим не менш, очевидно, що такі мегалітичні комплекси потребували об'єднання зусиль великої кількості людей одночасно, а отже, як зазначав Г. Гегель, одне з перших завдань символічної, або самостійної, архітектури є не слугування зовнішній меті (бути житлом для людини чи навіть бога), а виробництво спільноти. Отже, присутність достатньо великої кількості народу чи навіть наявність великих камінних мурів самих по собі не є доказом наявності міста. Гебеклі-Тепе мав змогу збирати людей час від часу, але це не означає, що вони там мешкали постійно. Як стверджує Джеймс Скотт [20, р. 6], фахівець у галузі аграрної історії, осілий спосіб життя виникає вже з іригаційним землеробством. Сучасний стиль життя також характеризується великим ступенем мобільності населення, а тому й центральність цивілізаційної ролі міста значно трансформується.

Поки серед мережі неолітичних поселень не виокремилосся місто, яке буквально височило своїми камінними мурами над навколишнім ландшафтом, усі способи життя були приблизно однакові. Такий спосіб соціальної диференціації на подібні одиниці, без установаження між ними стійких

<sup>1</sup> Коли ділянку припиняли обробляти, тому що врожайність знижувалася, та переселялися на іншу територію.

<sup>2</sup> Захисну борозну, що окреслює межі Рима в момент його заснування, проорав Ромул, який говорив, що ніхто безкарно не може порушити її. Молодший брат Ромула Рем, за легендою, глузуючи, перестрибнув через межу та зруйнував її, за що старший брат його вбив. Такий ірраціональний гнів здається незрозумілим сучасній людині, але якщо ми згадаємо магічну, ритуальну роль кола, то пригадаємо, що порушення її – це серйозна небезпека, якої можна уникнути лише кривавою жертвою. Ба більше, кривавою жертвою близької по крові людини. Отже, ритуал братовбивства як елемент започаткування є класичним мотивом, який також можна простежити в біблійному сюжеті про Каїна та Авеля.

ієрархій, німецький соціолог Н. Луман називав сегментарним: принаймні сегментарні суспільства «вважали себе (єдиним) центром світу й визначеною точкою відліку для створення світу та людства» [13, р. 43]. Тобто за умов такої форми диференціації кожний центр є центром лише для себе, не для іншого, а отже, умовним. І лише коли відокремлюється щось протилежне, проти-поставлене «звичному», «маленькому» своєю величиною, починається «розростання світу»<sup>3</sup>, візуалізація «центру» як нового способу диференціації в логіці «центр – периферія» (Н. Луман).

Цей німецький соціолог зауважував, що якщо говорити про суспільство – то це про диференціацію, тобто про системне розрізнення. І такою першою історичною формою системної диференціації він називає вирізнення центру та периферії. Місто як місце сталого поселення своїми камінними мурами являє центр світу селянина. Воно вабить його око порівняно з одноманітним навколишнім полем, збирає його світ у певну цілісність. Як зазначав М. Гайдеггер, «споруда храму спочатку створює і одночасно збирає навколо себе єдність тих шляхів і стосунків, у яких народження і смерть, лихо і благословення, перемога і ганьба, наполегливість і занепад набувають форми людської долі. Основним простором цих відкритих стосунків є світ цього історичного народу. З нього і всередині нього він спочатку повертається до себе, щоб виконати своє призначення» [12, р. 31-32]. Довгим приваблюванням ока навколишніх мешканців мури міста створювали уявлення, що вони також спостерігають за селянином, наглядають за ним. Тобто «те, що ми бачимо, дивиться на нас» [9], як слушно зауважив французький мислитель Жорж Диді-Юберман. Звідси походить базова форма м'якого контролю давніх цивілізацій – метафора «ока всебачення бога». Соціальний контроль здійснюється тим, що можна побачити щось більш величне за власне існування і те, що збирає навколишній світ у долю, яка нависає над тобою. Менш соціально значуще існує лише в тіні більш величного. Погляд з міських мурів – це погляд зверху, зверхній погляд, що фіксує центральність соціального становища.

Така ієрархія місць задає новий сенс опозиції центру – периферії. Храм постає як центр самого міста в епоху аграрних цивілізацій. Американські соціологи Р. Редфілд та М. Сінглер пояснювали етимологію терміна так: «Civitas» у римській імперії означало адміністративне або духовне місце. Пізніше «city» застосовується до духовного центру міста (town) – зазвичай до кафедрального собору. Це застосування досі слугує в іменах подібно – “Ile de la City” в першій назві Парижу. З розвитком “free cities” city почав означати незалежне комерційне місто town з їхніми зниженими законами down laws» [17, р. 208]. Містяни на свята йдуть до храму. Селяни також ідуть до храму, але спершу вони мусять дійти до міста та отримати дозвіл на прохід за його мури. Ці колізії шляхів та ранг доступу також задають статус центру та периферії.

Цивілізований чи навіть цивільний спосіб життя – це стиль життя в місті. Місто не є просто критерієм виникнення цивілізації, як зазначав представник британської школи неоеволюціонізму Вір Гордон Чайлд, а воно функціонує, як простір цивілізації. Розуміння міста як місця цивілізації на відміну від кількісного (короткострокового підходу) і є, на думку представників чиказької школи урбаністики, базовим завданням довгострокового підходу.

Визначення статусу міста як критерію цивілізації Г. Чайлд пояснював у співвідношенні з якісними критеріями. Серед них особливо важливими є критерій монументальних громадських будівель та письма [7, р. 14]. На прикладі Гебеклі-Тепе ми бачили, що не будь-які великі споруди є ознакою міста та цивілізації. Щоб прояснити цей момент, звернемося до розрізнення Г. Гегелем символічної, або самостійної, та службової архітектури [див. 4]. Перша є хронологічно більш ранньою формою, а її базовою характеристикою є відсутність штучного, внутрішнього приміщення. Тим самим, як зауважував Гегель, вона само-стоїть та нічому зовнішньому не слугує. Наявність штучного, внутрішнього простору не є лише просторовою характеристикою, а позначає семантичний зсув [див. 5]. Службова, або класична, архітектура (у термінології Г. Гегеля) виникає, коли призначенням будівлі стає житло (не важливо, чиє це житло – людини чи навіть бога), тобто сама вона перестає бути для себе метою існування, тобто перестає бути само-стійною. Отже, диференціація зовнішнього та внутрішнього, природного та штучного в організації самого простору архітектури розрізняє перехід від символічної до службової архітектури, від простору не-міста до міських громадських будівель, зокрема міських мурів [20, р. 21], тобто таких, що слугують міській громаді.

Для розуміння центральності міського простору важливим також є феномен писемності, у якому розрізняють три історичних форми. Перша – піктографія. Прикладом може слугувати українська

<sup>3</sup> Поетичний опис такого феномену надав Юрій Андрухович, змальовуючи «харизму Шевченка» [1].

вишиванка, що має багато символів, які, умовно кажучи, можуть прочитувати фахівці. Але тут читання здійснюється як метафора. Так само можна читати зоряне небо або долю людини по руці. Другою історичною формою стає ідеографія. Прикладом є давньоєгипетські ієрогліфи, які часто додавались до малюнків на мурах. Тут навіть нефахівці можуть відрізнити власне-письмо від картинки. Ідеографія може також мати референтне зображення, тобто зображувати певний предмет, наприклад, ноги. Але в цьому разі малюнок, власне, вже відсилає до більш абстрактного змісту. Таке зображення ноги може означати рух чи дорогу. І нарешті, третя форма – фонографія – остаточно втрачає референтну прив'язку і фіксує лише звуки. Така система запису більш гнучка та адаптивна до змісту повідомлення.

Історично виникнення міського простору пов'язане з феноменом поєднання службової архітектури та ідеографічного стилю письма, власне-клинопису в Месопатамії [23, р. 146], що виникають наприкінці IV – на початку III тисячоліття до н. е., тобто за доби «урбаністичної революції» (Г. Чайлд). Архітектура, що була способом формування громади, уже не може передати всієї нової складності соціального ладу, а тому, наголошує Гегель, великі мури міста «проявляють сенс не способом свого формування, а засобом ієрогліфічного письма, рельєфів, що накреслені на поверхні» [1, р. 644]. Ускладнення міського простору виражає свою центральність наявністю та величиною міських мурів для представників малої традиції, а також накресленням на мурах для містян. Так з'являється ієрархія письмених та не-письмених. Перші зчитують сенс написаного в тексті, другі лише милуються картинками. «Сила слабких зав'язків» (М. Грановеттер) писемної комунікації створює статус та організаційні переваги.

Кожний історичний тип цивілізації породжує власний тип міського простору. Зразком давньогрецької цивілізації було місто Афіни, яке Платон називав «школою Еллади». В цьому полісі існувало декілька різноманітних міських просторів. Над містом нависають священні стіни храмів Акрополю, перед ними розташована агора – місце політичного зібрання громадян. На задньому плані можна побачити простір приватного помешкання. Ці три простори – священний, політичний і повсякденний – утворюють внутрішню складність міського життя і демонструють, що місто представлене не лише протиставленням одноманітності навколишнього сільського життя, але й складною структурованістю власної організації.

Саме тут від довгострокової перспективи розгляду феномену міста переходимо до середньострокової. Якщо в цивілізації Стародавнього Сходу, який ми схематично розглянули в логіці виникнення міста взагалі, воно відгравало роль адміністративного центру, насамперед релігійно-перерозподільного, а також торговельного, то специфіка цивілізації Античності, яка пов'язана з логікою «гоплітської революції» [14, р. 75], з організацією нового типу цивілізаційного центру – поліса. «Гоплітська революція» не лише являла собою крок в еволюції тактики ведення війни греками, а й була організаційним стрижнем історичного розвитку грецького поліса в архаїчний період.

Після колапсу «бронзової епохи» [8] шляхи торгівлі на далекі відстані, що забезпечували достатню кількість коштовних металів (міді, олова) також були зруйновані. На першу роль у виготовленні зброї виходить залізо, яке в технологіях того часу було гіршої якості, проте більш доступне майже для кожної болотної місцевості. Замість елітарної зброї – бронзового меча та бойової списової колісниці – приходить залізний меч, спис та укріпленний щит<sup>4</sup>. Тому місто піхоти, що воював розсипом, тобто як сукупність окремих поєдинків, замінюють важкоозброєні воїни – гопліти, вишукані в бойовий лад, який стали називати фалангою. Такі воїни воювали пліч-о-пліч, прикриваючи щитом половину себе та половину свого побратима, виставляючи вперед довгі списи, які пронизували противника. Така техніка ведення бою потребувала не особистої хоробрості, а дисципліни та згуртованості.

Контроль духу над тілом фаланги починався з дисципліни на полі бою. Машиною, що виготовляє такий тип колективного тіла, став поліс [21, р. 11]. Аграрне виробництво базувалося на полях поза межами міста. Античний поліс став простором виробництва бойового тіла та духу фаланги, тобто став центром нового типу соціального виробництва. Він потребував нових типів культурних інститутів: палестри як міста вироблення плоти фаланги, агори – як простору узгодження політичних інтересів громадян та зменшення конфліктогенного в середині полісу. Між згаданими полюсами агори та домівок (ойкосів), «приватного» та «публічного» була значна відмінність. Як пояснює німецька філософія Ганна Арендт, «бути політичним, жити в полісі означало, що всі справи налагоджуються

<sup>4</sup> Гоплόν (грец. ὄπλον) – назва давньогрецького щита.

за допомогою слів, здатних переконати, а не примусом чи насильством. Примушувати інших силою, наказувати замість того, щоб переконати, вважалося у греків ніби до-політичним способом між-людського поводження, звичним у житті поза полісом, скажімо, у поводженні з членами родини, у родині, де глава сім'ї здійснював деспотичну владу, а також у варварських державах Азії, чию деспотичну форму правління часто порівнювали з організацією домогосподарства та сім'ї» [6, с. 37]. Насилля залишалося в межах приватності або витіснялося за межі полісу колективним зусиллям громадян. Агора була простором слова та переконання.

Бути громадянином – означало бути землевласником (володіння господарством дозволяло забезпечувати необхідний набір зброї та обладунків для гопліта), а також власне-воїном. Усі інші прекрасні спадки давньогрецької культури – класичне мистецтво та філософія були похідні в цьому осьовому завданні формування фаланги. Це визначало більшість параметрів життя давньогрецької культури, наприклад розмір самого міста. Арістотель зазначав, що держава не може бути надто маленькою або «не є достатньою для себе» (тоді сусіди завоюють), але й не повинна бути занадто великою, оскільки громадяни мають знати один одного і визначати, «хто буде вождем такої величезної маси населення, хто буде оповісником» [2], щоб демократично розв'язувати проблеми та не порушувати злагоди.

Головною ознакою громадянина, без якої дисципліна та згуртованість фаланги не працювала, на противагу варвару, було «вміння «тримати рівновагу». Цей стан греки називали софросиною (sophrosyne), що можна було перекласти як «благодать-гідність» або «врівноваженість-витримка». Місто мало бути школою для навчання того, як вести врівноважене життя» [22, с. 46]. Р. Сеннет вважає, що поліс своїм гармонійним виглядом мав надихати своїх громадян і мобілізувати їх для відповідних дій. Тому естетичний образ міста – це не просто декорація на тлі буремного життя, це виявлення його калакогатійної (καλὸς καὶ ἀγαθός) рівноваги добра та краси, зовнішнього і внутрішнього, матеріального та духовного, макро- і мікрокосмосу. Усі подальші концепції «міста як витвору мистецтва» [15] ґрунтуються і більш того використовували розробки класичного стилю античного поліса. Утіленням такої рівноваги стала скульптура давньогрецького митця Поліклета, що втілила «Канон» грецького воїна-дорифора (Дорифорос – «Списоносець»). Каноном називали як теоретичну працю, що пояснювала принципи гармонійності золотого перетину, конторпосту, так і саму скульптуру юнака. Саме тіло громадян полісу, що визначала ієрархія культурних практик Античності, візуалізувало центральність міського простору полісу.

Висновок. Таким чином, у представленому дослідженні показано, що візуалізація центральності міського простору унаочнювала ієрархію культурних практик.

У довгостроковій перспективі урбаністичних досліджень (визначення міста як критерію цивілізації взагалі) – це були мури міста, що являли собою розрив одноманітності сегментарної стратифікації і вихідне місце формування культурної ієрархії взагалі. Ускладнення змісту практик виявляється в тому, що камінні тіла міських мурів, які збирають у цілісність навколишній ландшафт та долю людей, стають носіями семантичної центральності накресленого тексту. Досі кам'яні мури викликають естетичне захоплення спостерігачів і є центром, не тільки паломницької, а й туристичної активності.

У середньостроковій перспективі (визначення специфіки окремої цивілізації) історичний тип міста є втіленням базових інститутів, які являють собою динамічну модифікацію ієрархії культурних практик. На прикладі сучасних реконструкцій давньогрецького полісу (Г. Арентдт, Р. Сеннет) як «школи врівноваженого життя» показано складну структурованість міських просторів, та їхню роль у візуалізації античного канону.

Сучасні перспективи процесів урбанізації науковці відстежують регулярно. Дослідження багатьох параметрів міського простору дозволяє сформулювати його базові принципи функціонування та розуміння того, що баланс культурних практик є достатньо динамічним процесом, утілюваним у нових формах візуалізації центральності міського простору.

### Література:

1. Андрухович, Ю. Shevchenko is OK. 15 May 2026. Режим доступу: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=14104>
2. Арістотель. Політика. Книга 7. 15 May 2026. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/aristotle/arist08.htm>
3. Гомес, А. К. Письмова комунікація в міському просторі: публікація, матеріальність та привласнення текстів. *Українські культурологічні студії*. 2023. 1 (12). С. 94-102.

4. Павлова. О. Ю. Семантичний зсув службової архітектури. *Українські культурологічні студії*. 2018. № 2 (3). С. 33-38.
5. Павлова. О. Ю. Семантичний зсув символічної архітектури (частина 1). *Українські культурологічні студії*. 2019. № 1 (4). С. 17-20.
6. Arendt H. *The human condition*. University of Chicago Press, 1998. 380 p.
7. Childe V. G. The Urban Revolution. *The Town Planning Review*. 1950. Vol. 21, No. 1. P. 3-17.
8. Cline E. H. *1177 B.C.: The Year Civilization Collapsed*. Princeton University Press, 2015. 264 p.
9. Didi-Huberman, G. *Ce que nous voyons, ce qui nous regarde*. Les Éditions de Minuit, 1992. 208 p.
10. Hale D., Chapman J., Videiko M. Y., Gaydarska B. Nebelivka: In Search of the History and Meaning of a Trypillia Copper Age. *Archäologie in Eurasien*. 2015. Vol 31, P. 419-436.
11. Hegel G. W. F. *Aesthetics. Lectures on Fine Art*. Volume II. Oxford University Press, 1975. 690 p.
12. Heidegger, M. Der Ursprung des Kunstwerkes, in: *Gesamtausgabe. Abteilung: veröffentlichte Schriften 1914-1970*. Band 5. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1977, S. 1-74.
13. Luhmann N. *Theory of Society*. Volume, Stanford University Press, 2013. 488 p.
14. Echeverría F. The “Hoplite Revolution» and the Nature of Hoplite Warfare. in: *Companion to Greek Warfare*. Wiley-Blackwell, 2021. P. 75 – 97.
15. Olsen D. J. *The City as a Work of Art: London, Paris, Vienna*. Yale University Press, 1986. 346 p.
16. Ratti C., Claudel M. *The City of Tomorrow: Sensors, Networks, Hackers, and the Future of Urban Life*. Yale University Press, 2016. 184 p.
17. Redfield R. The Folk Society, in: *Classic essays on the Culture of the Cities*. – New-York: ACC, 1969. P. 206–233.
18. Redfield R., Singer M. The Cultural Role of the Cities, in: *Classic essays on the Culture of the Cities*. New-York: ACC, 1969. P.180–206.
19. Scott A. J. *Social Economy of the Metropolis: Cognitive-Cultural Capitalism and the Global Resurgence of Cities*. Oxford University Press, 2009. 182 p.
20. Scott J. C. *Against the Grain. A Deep History of the Earliest State*. Yale University Press, 2017. 336 p.
21. Sennett R. *Flesh and Stone: The Body and The City in Western Civilization*. New York: Norton, 1994. 431 p.
22. Sennett R. *The Conscience of the Eye: The Design and Social Life of Cities*. New York: Norton, 1990. 288 p.
23. Sotysiak A. Physical anthropology and the “Sumerian problem» Studies. *Historical Anthropology*. 2004. Vol. 4, P. 145–158.